

Sveriges nätbibliotek - ett samlat insatsprogram för ett svenskt digitalt bibliotek för högre utbildning och forskning

Uppdrag

I början av april 2003 fick undertecknad ett internt uppdrag inom BIBSAM att utarbeta ett PM angående ett utvecklingsprogram för ett nationellt digitalt bibliotek. I uppdraget ingick att inhämta synpunkter bl.a. från BIBSAM-rådet, BIBSAM:s arbetsgrupp för nätbaserat lärande (BIBNÄT) samt berörda ansvariga och medarbetare inom KB. Under arbetet har jag också haft kontakt med KB-utredaren Gunnel Stenqvist samt SUHF:s utredning om bibliotekens framtidsfrågor.

Underlaget ger en bakgrund till behoven av ett samlat insatsprogram och beskriver översiktligt liknande initiativ i en del av våra grannländer. Därefter diskuteras tänkbara mål, målgrupper, avgränsningar, insatsområden, finansieringsbehov, organisation och namn för en sådan satsning. Syftet är att ge ett underlag för diskussion.

Bakgrund

Frågan om en samlad satsning på ett nationellt digitalt bibliotek har fått hög aktualitet av flera skäl.

LIBRIS upphandling av en portalprogramvara och en länkserver är nu inne i ett slutskede och man räknar för närvarande med att kunna implementera dessa produkter under hösten 2003 både nationellt och lokalt. De kommer att ge helt nya tekniska förutsättningar för ett samordnat utnyttjande av varierande slag av informationsresurser: kataloger, e-tidskrifter, databaser, fulltextsamlingar och ämnesportaler, både kommersiellt tillhandahållna och fritt tillgängliga e-resurser. Det mest framträdande motivet var att förbättra sökmöjligheterna i de elektroniska resurser som högskolorna förvärvat för forskare och studenter genom den av BIBSAM samordnade licensverksamheten. Det är fråga om ca 3 500 e-tidskrifter och ett stort antal bibliografiska databaser och uppslagsverk till en samlad kostnad för högskolorna på ca 100 mkr. Man kommer att kunna strukturera dessa resurser för olika användargrupper och ge ökade möjligheter för användarna att skapa personliga ingångar. Någon form av behörighetskontroll – autenticering – på nationell nivå kommer också att ingå.

Upphandlingen ger mycket spännande möjligheter men reser också nya frågor kring tjänstekoncept och organisatoriska ramar för att på bästa sätt utnyttja dessa programvaror. Nya tjänster och resurser knyts till LIBRIS. Talar vi då fortfarande om LIBRIS med en tilläggs-

tjänst, om LIBRIS i en vidare mening eller om ett nytt koncept där LIBRIS nuvarande tjänster ingår som en del under ett bredare paraply?

Gunnel Stenqvist har inom ramen för sin översyn Kungl biblioteket efterlyst förslag om långsiktiga satsningar inom KB:s ansvarsområde. Hon kommer att pröva sådana förslag för att sedan eventuellt ta in dem i sin rapport till regeringen. Nu förbereds en ny forskningsproposition. Mer omfattande och långsiktiga förslag som faller inom detta område måste därför läggas redan under senare delen av 2003 för att kunna förankras.

BIBSAM gjorde under våren 2002 en utredning om biblioteksservice till Sveriges nätuniversitet på anmodan av Utbildningsdepartementet. En utredningsskrivelse "Biblioteksservice till Sveriges nätuniversitet. Förslag till åtgärder"¹ lämnades till departementet den 31 maj 2002. I skrivelsen föreslogs ett utvecklingsprogram för nätbaserade tjänster samlade inom en särskild biblioteksportal för Sveriges nätuniversitet. Förslaget väckte ett uttalat intresse hos departementet men fick till sist av statsfinansiella skäl inget ekonomiskt stöd i budgetpropositionen utan enbart ett positivt omnämnande.

Samarbetet mellan BIBSAM och Myndigheten för Sveriges nätuniversitet har under perioden utvecklats mycket bra och bl a resulterat i att BIBSAM administrerar ett stort projekt – Jourhavande bibliotekarie – som finansieras av myndigheten. Myndigheten för Sveriges nätuniversitet har också utrett hur en portal för Sveriges nätuniversitet skulle kunna se ut. BIBSAM har i en remisskrivelse klargjort sina synpunkter på portalförslaget.² I utredningen finns ett antal förslag på nätbaserade bibliotekstjänster för studenter som i stora delar överensstämmer med de förslag BIBSAM tog upp i sin skrivelse.

Användarbehov

Det oerhört snabbt växande och rikt varierade utbudet av elektronisk information gör att användarna har ett behov av mer samlade och strukturerade ingångar med möjlighet att skapa personliga vyer. Det är huvudskälet till den snabba framväxten av portaler på alla områden.

Studenternas behov av samlad information har drivit fram en utveckling av särskilda studentportaler vid högskolorna men också stora portalsatsningar på nationell nivå i form av ovan nämnda uppdrag till Sveriges nätuniversitet. Vi bedömer fortsatt att studerande inom Sveriges nätuniversitet har särskilt stora behov av nationellt samordnade, nätbaserade bibliotekstjänster men att även studenter inom högskoleutbildning på campus har växande behov av sådana tjänster i takt med att även deras utbildningar i allt högre grad blir nätbaserade. Efterhand har vi därför kommit fram till att en särskild biblioteksportal som enbart riktar sig till studenter inom Sveriges nätuniversitet inte är den optimala lösningen.

Även forskarna har växande behov av samlade nätbaserade ingångar till relevant vetenskaplig information. Idag är informationen spridd på bl a bibliotekskataloger, bibliografiska databaser av olika slag samt e-tidskrifter i paket från skilda utgivare. En aktuell brittisk utredning från the Research Support Libraries Group gjorde 2001-2002 en stor studie av brittiska forskares informationsbehov och informationsvanor.³ Man fann entydigt att information tillgänglig

¹ http://www.kb.se/BIBSAM/natuniver/doku/skrivelser/biblservice_sammanfattn.doc

² <http://www.kb.se/BIBSAM/natuniver/doku/skrivelser/RemissvarNU.doc>

³RSLG. Research Support Libraries Group. Final Report. Higher Education Funding Council for England, 2003. <<http://www.rslg.ac.uk/>>

online blir allt viktigare inom alla discipliner och att man behövde bättre verktyg för att identifiera och lokalisera forskningsinformation. Forskningen särskilt inom naturvetenskap, medicin och teknik är idag också alltmer beroende av kraftfulla datanät, nätbaserad kommunikation och tillgång till omfattande faktadatabaser, t ex inom genomforskning och astronomi. Detta måste mötas av en lika välorganiserad informationsförsörjning.

Samordningsbehov

De svenska högskolebiblioteken har med stor kraft byggt upp digitala bibliotek för sina användare, med en rad elektroniska resurser och nätbaserade tjänster. Detta kräver stora personalinsatser, hög kompetens och god teknisk utrustning. Det är kostsamt att utveckla och att sedan hålla i drift. I ett läge med stora åtstramningar inom högskolan finns det därför ett växande intresse för att spara genom samordnade lösningar. Den gemensamma upphandlingen av portalprogramvara och länkserver både för nationellt och lokalt bruk är ett tydligt tecken på detta. I framtidsdiskussionen inom LIBRIS ledningsgrupp finns också idag en bred uppslutning kring tanken på att de funktioner som idag ingår i de lokala bibliotekssystemen i en inte alltför avlägsen framtid skulle kunna ingå i ett centralt system.

En pådrivande faktor är att den tekniska utvecklingen ger allt bättre förutsättningar för samordnade lösningar, som samtidigt är distribuerade. System som betjänar alla universitet kan ligga på ett ställe, information som skapas för ett sammanhang kan, om den följer standarder, användas i andra sammanhang. Det finns allt bättre förutsättningar att kombinera en effektivisering genom samordning med en tydlig lokal profilering.

Ett annat område med växande behov av samordning är universitet och högskolors egen elektroniska publicering av både vetenskapliga arbeten, studentarbeten och läromedel. En ökad samordning skulle ge användare både nationellt och internationellt en bättre och mer samlad tillgång till produktionen vid de svenska universiteten och högskolorna. Den skulle också ge lärosätena större möjlighet att profilera sig och nå ut samt innebära en mer effektiv resursanvändning. Vidare krävs en bättre samordning för att lösa frågor kring digitalt långtidsbevarande och tillgänglighet.

Digitaliserat material kommer att bli en allt viktigare resurs i ett nationellt digitalt bibliotek. Ett samarbete kring digitalisering har utvecklats inom det vidare ABM-området. Ett flerårigt samverkansprojekt mellan Kungl biblioteket, Nationalmuseum, Riksantikvarieämbetet och Riksarkivet redovisas i rapporten Bilddatabaser och digitalisering - plattform för ABM-samverkan. En lägesrapport om samverkan mellan arkiv, bibliotek och muséer har på uppdrag av regeringen utarbetats av Kungl biblioteket, Riksarkivet, Statens Kulturråd och Riksantikvarieämbetet.⁴ Här föreslås att man bygger upp ett ramverk med riktlinjer, rekommendationer och standarder inom ABM-området, vidare nationella planer för digitalisering, insamling och långsiktigt bevarande av digitalt material.

Det finns ett stort behov av utvecklingsinsatser inom digitalisering, men detta berör alla institutioner inom ABM-området och resultaten av sådana insatser vänder sig till betydligt bredare målgrupper än enbart studenter och forskare. Därför bör sådana insatser i första hand få stöd i andra former än inom det utvecklingsprogram som här föreslås. Digitalisering mer ex-

⁴ ABM. Samverkan mellan arkiv, bibliotek och muséer. En lägesrapport på uppdrag av regeringen från Kungl biblioteket, Riksarkivet, Statens kulturråd och Riksantikvarieämbetet. Sammanställd av Magdalena Gram. Kungl biblioteket, 2002.

klusivt inriktad på forskningsmaterial liksom utvecklingen av samarbete mellan Kungl biblioteket och universitets- och högskolebiblioteken borde dock höra hit. Likaså måste en ökad standardisering för den elektroniska publiceringen också vara samordnad med standarder för digitaliserade dokument eller andra informationsobjekt.

Licensavtalen för kommersiellt tillhandahållna e-resurser är idag väl samordnade inom högskolesektorn. Däremot finns påtagliga samordningsbehov angående tillgång till kommersiella e-resurser utanför högskolorna. Ett mer utvecklat samarbete krävs mellan universitets- och högskolebibliotek, folkbibliotek och lärcentra. Vidare kan en breddning av upphandlingen till andra slag av elektroniska resurser, som t. ex e-böcker, bli aktuell. Ett nationellt digitalt bibliotek kan ge en ram för en fortsatt utveckling inom detta område.

S. k. ämnesportaler har utvecklats av en rad bibliotek till stor del med stöd av BIBSAM. Ett arbete pågår för att samordna dessa både för att skapa mer attraktiva tjänster och för att effektivisera arbetet.^{5 6} En ämnesportal ger en strukturerad ingång till kvalitetsbestämda webbresurser inom ett ämne. Målet är att skapa en samlad databas med både centrala och lokala respektive ämnesbestämda ingångar. En sådan databas kan i sin tur bli sökbar inom det portalprogram som LIBRIS nu upphandlar.

Genom projektet Jourhavande bibliotekarie skapas förutsättningar att samordna digital referenstjänst på nationell nivå. En sådan tjänst kan bli en viktig service och få en naturlig placering på en nationell biblioteksportal.

Webbaserade självstudiekurser och guider i informationssökning är ett område där en ökad samordning borde ge fördelar. Vi vet ännu ganska lite om hur sådana tjänster används och hur de borde utvecklas. Idag ser studenten i första hand de eventuella sådana tjänster som kan finnas på den egna högskolans webbplats vilket inte nödvändigtvis är det mest relevanta t. ex. ur ämnessynpunkt. Vid en samordning skulle användaren kunna få tillgång både till en mer allmän sökguide och till mer ämnesspecifika sökvägledningar.

Kursplattformar, eller med ett vidare begrepp virtuella lärandemiljöer (Virtual Learning Environments), utvecklas i snabb takt inom högskolorna. Hur bibliotekens nätbaserade tjänster och resurser ska kunna knytas ihop med dessa är en fråga som väckt växande internationellt intresse. De brittiska högskolemyndigheterna satte förra året igång ett särskilt utvecklingsprogram med rubriken Linking Digital Libraries with VLEs (DiVLE)⁷. Frågan har också tagits upp i Sverige i flera projekt vid olika högskolor och inom BIBSAM:s arbetsgrupp för nätbaserat lärande (BIBNÄT). Här krävs en ökad samordning i första hand på lokal nivå men med stöd och överenskommelser på den nationella.

Nationella digitala bibliotekssatsningar i andra länder

Danmark

⁵ Henrik Åslund och Thomas Friberg. Samordning av ansvarsbibliotekens ämnesportaler. Grov teknisk kravspecifikation. Se <http://www.kb.se> under BIBSAM, Utredningar.

⁶ Colm Doyle et al. Teknisk samverkan mellan svenska ämnesportaler – Test och utvärdering av portalprogramvaran TKL. Se <http://www.kb.se> under BIBSAM, Utredningar

⁷ http://www.jisc.ac.uk/index.cfm?name=programme_divle

Danmarks Elektroniske Forskningsbibliotek (DEF) drevs som ett omfattande projekt under perioden 1998 – 2002 med ett samlat anslag på 200 miljoner danska kronor. DEF har genomförts i samarbete mellan Kulturministeriet och Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling med ansvaret för driften placerat vid Biblioteksstyrelsen. Syftet med DEF anges vara att utveckla en nationell infrastruktur för forskning och utbildning. En väsentlig del av denna infrastruktur är etablerandet av en sammanhängande och enkel ingång till de danska forskningsbiblioteken genom portalen deff.dk⁸. Denna uppgift löses i ett nära samarbete mellan de danska forskningsbiblioteken. Därutöver omfattar DEF-samarbetet en lång rad projekt och utvecklingsuppgifter inom IT, forskning, utbildning och biblioteksutveckling. Det överordnade målet med dessa aktiviteter är att förbättra användningen av IT med avsikt att stödja forskning och utbildning.

Bland insatsområdena inom DEF-projektet kan nämnas

- skapandet av en nationell biblioteksportal med samsökningsfunktioner i kataloger och ämnesportaler
- nationell upphandling av databaser och e-tidskrifter
- nationell låntagaradministration bl.a. med nationellt, digitalt lånekort
- uppgradering av bibliotekssystem
- konvertering av papperskataloger
- digitalisering av danska tidskrifter, böcker och affischer
- utveckling av en databas över dansk forskning (publikationer och pågående projekt)
- utveckling av ämnesportaler
- utveckling av stöd för nätbaserat lärande
- nationell, digital referenstjänst

Från år 2003 har DEF övergått till permanent drift med ett beräknat årligt anslag om 13 milj DKR. Vissa utgifter förs bort från DEF, som uppgradering av bibliotekssystem, konvertering av kataloger, samt digitalisering. Upphandlingen av e-resurser får finansieras av biblioteken själva. Man ser ändå detta som ett positivt utfall i ett mycket svårt statsfinansiellt läge och bedömer att det kommer att gå att fortsätta med utvecklingsåtgärder inom centrala områden.

Den övergripande styrningen av DEF ligger på ”Det tværministerielle Koordinationsudvalg”, där Kulturministeriet och Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling, ordföranden i DEF:s styrgrupp samt företrädare för Biblioteksstyrelsen ingår. Därunder finns en styrgrupp med företrädare för universitet, universitetsbibliotek, det Kongelige Bibliotek och Biblioteksstyrelsen och en ordförande som är direktör vid IBM Danmark. Den löpande projektledningen sköts av ett sekretariat inom Biblioteksstyrelsen.

Finland

Det nationella elektroniska biblioteksprogrammet – FinElib – började som ett projekt 1997 och gick över i permanent drift 2000 under det finska nationalbiblioteket. Från 2001 skapades ett formellt FinElib Konsortium som omfattar alla universitet och yrkeshögskolor och folkbibliotek samt ett antal forskningsinstitut. Målet för FinElib är att stödja utbildning, forskning och lärande i Finland. Strategin är att öka tillgången på elektronisk information för användarna samt förbättra möjligheterna att söka på nätet. Årligen beviljas ca 27,5 miljoner kronor till universiteten medan yrkeshögskolorna centralt får 2,75 miljoner kronor. Medlen används för licenser avseende elektroniska resurser (80 %), utvecklingsarbete och personalkostnader. Överlag subventioneras de nationella licenserna till 60 % av centrala medel, med 80 % sub-

⁸ www.deff.dk

vention för allmänt och multidisciplinärt material och 50 % för vetenskapliga specialområden.

En annan viktig uppgift är att skapa en nationell biblioteksportal för att ge en samlad ingång till bibliotekens resurser. Man har nu upphandlat en portalprogramvara och en länkserver som kommer att implementeras från årsskiftet 2003/2004. FinElib är åtkomlig från portalen för det nya finska virtuella universitetet. Programmet leds av en styrgrupp på hög nivå med företrädare för utbildningsdepartementet, universiteten, universitetsbiblioteken, yrkeshögskolorna, folkbibliotek och nationalbiblioteket. Därutöver finns en konsortiegrupp och ett antal expertgrupper.

Norge

I Norge har nyligen en grupp tillsatt av det nya samordningsorganet ABM-utvikling lagt fram ett utredningsförslag "Norsk digital bibliotek".⁹ Man föreslår att det upprättas ett 5-årigt nationellt utvecklingsprogram med namnet "Norsk digital bibliotek" (NDB). Visionen är att skapa ett bibliotekssystem som spränger det enskilda bibliotekets ramar och ställer deltagarnas samlade digitala informationsresurser och tjänster till förfogande för alla på ett enkelt sätt. Målgrupper är forskare och studenter vid universitet och högskolor, utbildningssektorn generellt, näringslivet och allmänheten.

Följande mål ställs upp:

- God och enkel tillgång till relevant innehåll och tjänster
- NDB ska vara användarnas förstaval för tillgång till digitala informationsresurser
- Kvalitetssäkrad information
- Bättre tjänster genom ökad samordning mellan leverantörer av innehåll, metadata och tjänster
- Optimalt utnyttjande av både innehållsresurser och personal, drifts- och investeringsresurser
- God kompetens inom nyckelområden anknutna till utveckling och användning av NDB

Programmet ska ha sitt sekretariat i ABM-utvikling och ledas av en styrgrupp med företrädare för bibliotek och centrala avnämninginstitutioner och användare. Ett antal arbetsgrupper ska samordna viktiga delar i insatsprogrammet som licenser på e-resurser, digitalisering av norskt material och nationella standarder för metadata. Bland centrala frågor som ska utredas vidare nämns skapandet av ett forskningsprogram, arkivering av digitalt material, kvalitetsurval av resurser, auktoritetsregister, samsökning, användargränssnitt och teknikval i det man kallar ramverk.

Utredningen föreslår vidare

- Ett särskilt FoU och kompetensutvecklingsprogram med en renodlad forskningsdel som kanaliseras genom Norges forskningsråd
- Projektmedel ges för att stödja projekt riktade mot att skapa permanent innehåll eller tjänster i Norsk digital bibliotek
- Nationella kompetenscentra vid Nationalbiblioteket för upphovsrätt, metadata och digitalisering

⁹ Salvesen, Helge et al. Norsk digital bibliotek. Innstilling avgitt av arbeidsgruppe oppnevnt av ABM-utvikling for å utrede hovedutfordringer for etablering av et norsk digitalt bibliotek. Se <http://www.abm-utvikling.no/publisert/nyhetsarkiv/index.html> med datum 10.02.03

- Gemensamt låntagarregister och lånekort
- Att forskningsdokumentation görs tillgänglig genom de vanliga bibliotekskatalogerna.

Man för intressanta diskussioner om innebörden av ett nationellt digitalt bibliotek och hur olika funktioner samspelar – dess informationsarkitektur. Vad gäller innehållet så tar man givetvis upp upphandlade kommersiella e-resurser men lägger också stor vikt vid digitalisering av det norska kulturarvet. Det totala finansieringsbehovet är inte helt preciserat, men ligger runt 200 miljoner NRK för hela 5-årsperioden.

Nordiska jämförelser

Utvecklingen av digitala bibliotek i de nordiska länderna har utförligt beskrivits och analyserat av Nancy Fjällbrant i två rapporter från Nordiska Ministerrådet.^{10 11} I den andra rapporten följer hon upp den första i tiden och går särskilt in på förhållandet mellan nationella digitala bibliotek och nationella virtuella universitet. Några sammanfattande slutsatser i båda rapporterna tar upp skillnaderna mellan de nordiska ländernas satsningar och vad dessa beror på. Hon konstaterar att man i Danmark och Finland har skapat fungerande nationella digitala bibliotek. I Sverige och Norge har många goda insatser gjorts på olika områden men de är inte lika koordinerade. ”Denmark and Finland provide excellent examples of what can be achieved when there is good cooperation within the library sector. There is an atmosphere of working together to achieve a common goal. This has been achieved through political insight and a clear vision from the library representatives. ... There has been a clear commitment from the Ministries concerned, above all from the Ministries of Education and Research. They have provided adequate financial resources to allow for long-term development and they have encouraged collaboration with national projects to develop virtual universities for distance learning.”¹²

Några slutsatser: I Danmark och Finland har man gjort omfattande, samordnade och mycket synliga satsningar på nationella digitala bibliotek. Dessa projekt har setts som en del av en nationell IT-strategi. I Sverige har det gjorts stora satsningar på vissa kärnfrågor inom området, som utvecklingen av LIBRIS och den nationella upphandlingen av e-tidskrifter och databaser. Vidare har ett omfattande utvecklingsarbete fått stöd inom ramen för ansvarsbiblioteks-systemet. Det är svårt att göra en helt rättvis jämförelse av den ekonomiska nivån på särskilda statliga satsningar mellan de olika nordiska länderna eftersom innehållet inte är helt jämförbart. De svenska satsningarna har dock inte varit nationellt synliga utanför bibliotekssektorn på samma sätt. Det är t ex intressant att notera att biblioteksutvecklingen är helt frånvarande i IT-kommissionens strategidokument.

Innehållet i nationella digitala biblioteks-satsningar varierar mellan länderna men det verkar finnas en kärna som är gemensam. Dit hör en sammanhållen upphandling av e-resurser, ämnesportaler i någon form samt portalbyggande för att skapa en samlad ingång till olika informationsresurser. Däremot ingår satsningar på nationell forskningsdokumentation och digitalisering både i DEF och i det norska förslaget, men däremot inte i det finländska nationella digitala biblioteket.

Storbritannien

¹⁰ Fjällbrant, Nancy. Digital Libraries in the Nordic Countries. Oslo, Nordunet2, 2002.

¹¹ Fjällbrant, Nancy. Digital Libraries in the Nordic Countries 2002 – 2003. Helsingfors, NORDINFO, 2003.

¹² Fjällbrant, 2003, s 34-35.

De nordiska länderna är intressanta eftersom deras förutsättningar mest liknar våra. Utvecklingen i Storbritannien är dock viktig för oss samtidigt som man får ha i minne att skalan på biblioteksväsende och utbildnings- och forskningssystem tenderar att göra alla organisatoriska lösningar mycket mer komplexa. De brittiska högskolemyndigheterna stöder och samordnar en rad insatser för att utveckla informationsförsörjningen till högre utbildning och forskning genom sin Joint Information Systems Committee (JISC). Dess uppdrag är att hjälpa "further and higher education institutions and the research community realise their ambitions in exploiting the opportunities of information and communications technology by exercising vision and leadership, encouraging collaboration and co-operation and by funding and managing national development programmes and services of the highest quality". Man driver en rad olika utvecklingsprogram som syftar till att skapa en samordnad "Information Environment". Målgruppen för insatserna omfattar sedan några år även all vidareutbildning (post-16 education sector). Det är intressant att se att man samlar den rena nätverksuppbyggnaden, digitala bibliotekssatsningar och stöd till användning av IT inom utbildningen inom samma ram. Totalt avsätts år 2002/03 ca 80 miljoner kronor till utvecklingsinsatser inom "Information Environment" och ca 147 miljoner kronor till "Content", vilket är ett samlingsnamn för utbyggnad av elektroniska samlingar och tjänster för att göra dem tillgängliga, således ett betydligt bredare koncept än upphandling av elektroniska resurser.

Ett antal delprogram driver olika aspekter av utveckling av digitala bibliotek, såsom tillgängliggörande av information som skapas inom högskolan, stöd för nätbaserat lärande, utveckling av portaler, samordning av tjänster och stödtjänster, presentation m.m.¹³ I internationell jämförelse är de brittiska insatserna på många av dessa områden i framkanten av utvecklingen tillsammans med amerikanska digitala biblioteksinitiativ.

En aktuell utredning beställd av brittiska högskolemyndigheterna har särskilt koncentrerat sig på forskningens informationsbehov. Utredningsgruppen - Research Support Libraries Group - lade fram sin slutrapport 2003.¹⁴ Gruppen leddes av samme Sir Brian Follett som höll i den berömda sk Follett-rapporten om informationsförsörjningen till högskolan i början av 90-talet.¹⁵ En huvudtanke i rapporten är att skapa en mer strategisk samordning och styrning av informationsförsörjningen till forskningen och i synnerhet stärka samordningen mellan British Library och de akademiska biblioteken.

Nederländerna

Ett annat intressant initiativ är det nederländska utvecklingsprogrammet DARE – Digital Academic Repositories.¹⁶ Den nederländska regeringen har anslagit ca 18 miljoner kronor under perioden 2003-2006 för ett samlat program där alla de nederländska universiteten, nationalbiblioteket, vetenskapsakademien och det nationella vetenskapsrådet deltar. Med de deltagande institutionernas bidrag kommer programmet få en budget på ca 49 miljoner kronor. Syftet är väsentligt öka tillgängligheten till den nederländska akademiska produktionen av forsknings- och undervisningsmaterial. Man vill åstadkomma en ökad samordning med stöd av öppna internationella standarder.

¹³ Se <http://www.jisc.ac.uk/>, där det finns en rad olika strategi och planeringsdokument

¹⁴ <http://www.rslg.ac.uk/>

¹⁵ Joint Funding Councils' Libraries Review Group. Report. Bristol, 1993.

¹⁶ Se information på www.surf.nl

Mål och vision

När de vetenskapliga biblioteken redan på slutet av 1800-talet skapade en gemensam accessionskatalog var detta ett stort steg. Denna har sedan utvecklats till dagens LIBRIS. Under de senaste 10-tal åren har mängden av digitala tjänster och resurser som byggts upp och tillhandahålls på olika nivåer inom biblioteksväsendet ökat oerhört snabbt. Detta innebär både ökade svårigheter för användarna att hitta relevant information och till vissa delar en kostsam dubbling av utvecklingsinsatser.

En ökad samordning på ett nationellt plan skulle ge studenter och forskare en mer samlad och uttömmande åtkomst till den nätbaserade information som idag finns tillgänglig på ett stort antal bibliotek. Allt efter behov skulle användarna kunna använda både nationella och lokala ingångar till hela eller delar av detta nationella digitala bibliotek. De samlade resurserna vid forskningsbiblioteken i form av informationsresurser och kompetens skulle kunna utnyttjas mer effektivt.

Det behövs ett nationellt digitalt bibliotek av i huvudsak följande skäl:

- För att ge en mer samlad och användarvänlig tillgång till all relevant, kvalificerad digital information för studenter och forskare

Detta är det övergripande målet. Men även följande mål är viktiga:

- För att bättre utnyttja de samlade medel som högskolorna investerar i informationsförsörjning genom ökad samordning och effektivisering
- För att bättre föra ut den information som skapas inom lärosätena, både forskningspublikationer, läromedel och elektroniska bibliotekstjänster
- För att garantera långsiktigt bevarande och tillgång till digital information
- För att utveckla en hög FoU-kompetens i Sverige inom området digitala bibliotek

Målgrupper

Är ett nationellt digitalt bibliotek bara till för studenter och forskare inom högskolan?

Inriktningen på dessa målgrupper följer naturligt av både BIBSAM:s och högskolebibliotekens allmänna uppdrag. Mot en sådan avgränsning skulle man kunna peka den starka utvecklingen av det livslånga lärandet. Givetvis skulle en rad tjänster och resurser i ett sådant nationellt digitalt bibliotek ha ett stort intresse för en rad grupper utanför högskolan, inom grundskola och gymnasium, vidare- och fortbildning, organisationer och företag. Stora delar av innehållet skulle också vara tillgängligt utanför högskolan, medan en del kommer att vara reserverat för behöriga användare inom högskolan med de licensavtal vi har idag. Det är angeläget att arbeta för att öka tillgängligheten även till dessa resurser, även om det inte finns några enkla lösningar. Här är det ändå viktigt att fastslå att den innehållsliga nivån måste bestämmas av målgruppen studenter/forskare. Annars blir innehållet så brett att det blir ointressant.

Vad innebär ett nationellt digitalt bibliotek?

Det finns en rad olika definitioner av både digitala, elektroniska och virtuella bibliotek.¹⁷ Begreppen används om varandra och med olika täckning. Jag tror man kan utgå från den definition som görs i den norska utredningen, här översatt utan väsentliga förändringar. Den norska arbetsgruppen uppfattar ett digitalt bibliotek som

*”En organiserad samling av tjänster och innehållsresurser som ger användare tillgång till information i digital form förmedlad över ett datanät. Sådan tillgång kan också gälla icke-digitalt innehåll. Det förutsätts att brukarna ska kunna uppfatta tjänster och innehållsresurser som ett enhetligt system även om de skapas av olika leverantörer, har olika fysisk form och i utgångsläget icke är koordinerade. De olika resurserna i det norska digitala biblioteket ska kunna samverka med hjälp av precist definierade och standardiserade gränssnitt”*¹⁸

Observera att man här inkluderar tillgång till icke-digitalt innehåll. Begreppet digitalt bibliotek kan tolkas så att det bara gäller tillgång till digitala resurser. En viktig utgångspunkt är att vi under överskådlig tid kommer att ha både samlingar av tryckta arbeten och digitala objekt och att våra användare kommer att vilja ha tillgång till båda kategorierna. Men denna tillgång kommer däremot att *förmedlas* genom en nätbaserad, digital katalog. Vi ser också att de rent digitala resurserna växer i relativ betydelse, mest slående nu vad gäller vetenskapliga tidskrifter.

Ett nationellt, digitalt bibliotek kan samtidigt, och med viss rätt, uppfattas både som

- en nationell portal
- en samordnad infrastruktur
- en ram för ett samlat nationellt utvecklingsprogram

Det är viktigt att understryka att det inte enbart rör sig om att infoga existerande nätbaserade tjänster och resurser i en nationell portal även om detta är ett viktigt mål. Det mer övergripande syftet är att skapa en infrastruktur där det är lättare att koppla ihop olika informationsresurser och tjänster för olika målgrupper. Ett nationellt utvecklingsprogram är verktyget för att skapa innehåll och väl samordnade tjänster.

De samlade tjänsterna och resurserna i ett nationellt, digitalt bibliotek ska inte bara kunna nås genom en nationell ingång. Det ska också finnas lokala (t ex universitetswebbplats), ämnes-specifika (t ex ämnesportaler) och kanske materialspecifika (t ex bilddatabas) ingångar till samma resurser eller delmängder av dem.

Det nationella digitala biblioteket kommer i första hand att innehålla information som är fritt tillgänglig för alla eller information som är tillgänglig för flertalet högskolor genom gemensamma avtal. Men det kan vara en värdefull information för användarna att känna till förekomsten även av de informationsresurser som enbart är tillgängliga för enskilda högskolor genom lokala licensavtal. Att strukturera ingångar utifrån dessa skilda behörigheter är en viktig utvecklingsuppgift.

Resurserna i ett nationellt elektroniskt bibliotek kan skapas av alla deltagare - liksom i fallet LIBRIS - eller tillföras utifrån antingen genom avtal med kommersiella leverantörer eller ge-

¹⁷ Se t.ex. S. Akramy, *Digitala bibliotek. Framtidsvision eller dagens verklighet?* BIVILs skriftserie 2001:1.

¹⁸ Norsk digitalt bibliotek, s 4

nom att man gör urval av fritt tillgängliga webbresurser. Ansvar för publika tjänster kan ligga på en eller flera deltagare i det digitala nationella biblioteket och i viss mån även utanför. Så t ex har KB ett tydligt driftsansvar för LIBRIS, medan ansvaret för en kooperativ, digital referenstjänst kanske ska ligga på ett konsortium av högskolebibliotek som samordnas av något bibliotek och rent tekniskt ligger på en server hos en kommersiell leverantör. Ett nationellt, digitalt bibliotek är ett gemensamt åtagande för alla berörda bibliotek där KB som nationalbibliotek spelar en samordnande roll.

Deltagare och intressenter

Universitets- och högskolebiblioteken och KB är med sina resurser och sin kompetens centrala deltagare i ett nationellt digitalt bibliotek. Därutöver kan övriga forskningsbibliotek och folkbiblioteken också spela en viktig roll.

Viktiga intressenter och kanske även deltagare i vissa fall är bl.a. Myndigheten för Sveriges nätuniversitet, Vetenskapsrådet, Rådet för högre utbildning, Högskoleverket och SUHF.

Vilka insatser behövs?

Tanken är att arbeta med samverkande kort- och långsiktiga perspektiv. Redan existerande tjänster kan knytas ihop och göras tillgängliga på relativt kort sikt samtidigt som man arbetar långsiktigt både med att utveckla nya tjänster och den underliggande strukturen. Gränsen mellan utveckling och drift kommer hela tiden att röra sig.

Särskilda statliga medel behövs för utvecklingsarbetet medan driften bör finansieras inom berörda myndigheters ordinarie anslag.

Utvecklingen av ett nationellt digitalt bibliotek med den flexibilitet som är önskvärd kräver en komplicerad informationsarkitektur baserad på öppna standarder. För en diskussion om detta hänvisas till den norska utredningen och till ett antal arbeten på JISC:s webbplats, där man analyserar vad man kallar en Information Environment Architecture.¹⁹

Man kan förenklat tala om olika element i en sådan informationsarkitektur:

Innehåll – t.ex. e-tidskrift, avhandling i elektroniskt eller tryckt format, digital bild

Metadata – standardiserade beskrivningar i t ex MARC21 eller Dublin Core

Ramverk – t. ex. protokoll för överföring av data

Bakomliggande, generella stödtjänster – t.ex. behörighetskontroll

Publika tjänster – t.ex söktjänster, kataloger, rådgivningstjänster

Användargränssnitt eller vyer – ingångar eller presentationer av olika resurser och tjänster för specifika målgrupper

Användare med varierande behov - t.ex. beroende på utbildningsbakgrund eller ämnesinriktning

Aktuella insatsområden

Några mer närliggande uppgifter kan framhävas:

¹⁹ Se t.ex. Powell, A & Lyon, L. The DNER Technical Architecture : scoping the information environment. <<http://www.ukoln.ac.uk/distributed-systems/jisc-ie/arch/dner-arch.html>

1. Implementering av det upphandlade portalsystemet och länkservern med nuvarande tjänster.

Den ska enligt nuvarande tidsplan kunna inledas redan hösten 2003, i första hand vid LIBRIS-avdelningen. Till det kan också tänkas komma anpassningar och särlösningar vid enskilda universitets- och högskolebibliotek. I denna implementering ligger ett antal komplicerade tekniska frågor.

Men man måste också utveckla en handlingslinje för de policyfrågor och redaktionella frågor som aktualiseras. Ska tjänstekonceptet förändras? Behövs det särskilda insatser för att utveckla webbdesign, informationssidor och marknadsföring av portalen? Kan man behöva utveckla mer allmän information om hur man söker information, hur man når olika bibliotek etc.? I förslaget till webbportal för Sveriges Nätuniversitet finns en del allmänna förslag kring detta som t ex en bibliotekskarta. Borde det finnas en grundläggande guide i informationssökning av självstudietyp? Kan man utnyttja portalen för att bättre marknadsföra de samlade resurserna vid svenska forskningsbibliotek?

2. Utveckling av ämnesingångar inom det nationella digitala biblioteket.

Inom BIBSAM:s arbete med samordning av de nuvarande ämnesportalerna har nyligen redovisats en utvärdering av en programvara för utveckling och samordning av ämnesportaler²⁰. Denna visade sig att med vissa begränsningar kunna användas för att driva enskilda ämnesportaler men inte för att samsöka dem. Förutsättningarna för en särskild tjänst för samsökning och samordning av ämnesportaler verkar därför inte föreligga. Däremot finns uppenbarligen ett behov av ämnesingångar i den nya biblioteksportalen. Man behöver närmare undersöka om det går att knyta ihop innehållet i de nuvarande ämnesportalerna, som i huvudsak är ett kvalitetsurval av fritt tillgängliga webbplatser, med t.ex. fritt tillgängliga akademiska fulltextpublikationer och licensavtalsbaserade kommersiella databaser och e-tidskrifter. Användarna vill rimligen få en överblick över allt tillgängligt material inom ett givet ämnesområde. Kvalitetskrav och urvalskriterier behöver definieras och organisatoriska lösningar skapas.

3. Elektronisk publicering inom högskolan

Det är en tydlig internationell tendens internationellt att universiteten nu är mer angelägna att själva synliggöra sin egen akademiska publicering på webben. Nya publiceringsverktyg och plattformar utvecklas och det antas ske en snabb volymökning av universitetens egen e-publicering. Vi bör understödja högskolornas elektroniska publicering av både forskningsmaterial i vid mening (avhandlingar, rapporter, artiklar, databaser, multimedialt material) och material producerat av lärare och av studenter. Det gäller både att snabbt öka innehållet i dessa fulltextdatabaser och att se till att det svarar mot standarder som gör det internationellt tillgängligt.

BIBSAM:s nuvarande insatser på detta område är på väg att samordnas kring två huvudspår. Det ena avser teknisk samordning, skapande av nya tjänster och stöd till att utnyttja effektiva publiceringsplattformar. Syftet är att uppnå en ökad enhetlighet i formaten för metadata vilket ger förutsättningar för ett samordnat utnyttjande (interoperabilitet) och nya tjänster. Det gör

²⁰ Colm Doyle et al. Teknisk samverkan mellan svenska ämnesportaler – Test och utvärdering av portalprogramvaran TKL. Se <http://www.kb.se> under BIBSAM, Utredningar

det t.ex. möjligt att synliggöra svenska avhandlingar bättre i internationella söktjänster och skapa en ny tjänst för att söka svenska examensarbeten i fulltext. Stöd till nya publiceringsplattformar ger möjlighet att snabbt skala upp inflödet av materialet och göra det mer standardiserat och därmed tillgängligt. Innehållet kan göras tillgängligt inom biblioteksportalen både som poster inom nuvarande LIBRIS och utom LIBRIS i form av särskilda söktjänster för fulltextdokument.

Det andra spåret avser att informera om de nya modeller för vetenskaplig publicering som nu växer fram internationellt och stimulera till en fördjupad diskussion inom lärosätena. Det handlar mycket om att stärka motivation och undanröja verkliga eller inbillade hinder för att lärosätenas publicering ska bli fullt synlig på deras egna webbplatser och därmed för olika nationella och internationella söktjänster.

Det kommer att behövas stora insatser under de närmaste åren för att utveckla och implementera användarvänliga, långsiktigt hållbara och interoperabla lösningar för e-publicering. Här kan man bl.a. bygga vidare på det samarbete som KB och UUB utvecklat kring långsiktig digitalt bevarande av akademiska e-publikationer. Även skapandet och marknadsföringen av nya tjänster på detta område kommer att kräva stora insatser. Ett påbörjat projekt för att skapa möjligheter att samsöka examensarbeten från alla svenska högskolor är ett exempel på det.

Vetenskapsrådets planer på en nationell databas för vetenskaplig publicering överlappar delvis med dessa insatser. Vetenskapsrådets syfte är att skapa bättre underlag för utvärdering av svensk forskning. En metod som ger citeringsdata men har andra klara begränsningar är att köpa hem data från ISI. En annan är att lärosätena själva skapar bibliografiska databaser över sin samlade vetenskapliga publicering. Detta framstår som en naturlig uppgift för biblioteksväsendet där nationalbiblioteket rimligen måste spela en viktig roll. Det är viktigt med en samordning för att undvika onödigt dubbelarbete. Det är också viktigt att skapa lösningar som ger fritt sökbara databaser och efterhand kan kopplas ihop med fulltextpublikationer.

4. Fortsatt utveckling av de nationella licensavtalen för kommersiellt tillhandahållna elektroniska resurser.

Detta är idag en väl fungerande verksamhet, men det kan finnas ett behov av utveckling i form av breddning av licenserna till nya användargrupper och nya typer av material.

5. Stöd till och samordning av digitalisering.

Detta är ett viktigt arbete som dock i huvudsak borde ges stöd inom ramen för det fortsatta ABM-samarbetet.

6. Stöd till att utveckla en kooperativ digital referenstjänst på nationell nivå.

Det projekt som nu inletts med finansiering från Myndigheten för Sveriges nätuniversitet bör kunna ge en god grund för att skapa en verkligt nationell rådgivningstjänst med en genomtänkt pedagogisk inriktning. Det finns också goda förutsättningar att utveckla samarbetet till folkbiblioteken.

7. Stöd till nätbaserat lärande

- utveckla och samordna nuvarande sökvägledning/självstudiekurser i informationssökning,
- skapa en integration mellan bibliotekens informationstjänster och dagens kursplattformar,
- utveckla lösningar för att göra egenproducerade läromedel inom högskolorna bredare tillgängliga.

Detta var en översikt över några aktuella utvecklingsfrågor som kan föras in i ett utvecklingsprogram för ett nationellt digitalt bibliotek. Ett sådant program behöver inte nödvändigtvis byggas upp efter denna indelning. Man skulle kunna ha bredare rubriker som bygger på en genomtänkt informationsarkitektur:

- Användarstudier och utvärderingar, marknadsföring av informationstjänster
- Skapande och tillgängliggörande av nya informationsresurser
- Samordning av metadata och standarder, generella stödtjänster
- Nya publika tjänster
- Gränssnitt och design av portaler

Finansieringsbehov

För att Sverige ska kunna ligga i täten som kunskapsnation måste man också satsa på att utveckla informationsförsörjningen till högre utbildning och forskning åtminstone i nivå med våra grannländer och andra europeiska länder. Både högre utbildning och forskning växer snabbt och ställer nya krav på informationsförsörjningen, som genomgår en snabb omvandling framdriven av IKT-utvecklingen. För forskares och studenters dagliga arbete har en väl fungerande informationsförsörjning utomordentligt stor betydelse. De insatser som behöver göras för att Sverige ska kunna följa med i utvecklingen på detta område är försumbara i förhållande till de totala kostnaderna för högre utbildning och forskning.

Det är inte frågan om att bygga ett nationellt digitalt bibliotek från ett nolläge. Det finns en rad existerande tjänster och insatser som man kan bygga vidare på och samordna. Vi bedömer ändå att det finns ett relativt stort utvecklingsbehov för att åstadkomma standardisering av framväxande tjänster och för att höja kvalitén på tjänster genom att ta tillvara ny teknik. Det finns ett stort behov av satsningar för att fylla nya tjänster med innehåll samt för att marknadsföra dem. Ett mått på storleksordningen på dessa behov är omfattningen av de satsningar som görs eller gjorts i andra länder.

Organisation

Det är viktigt att ett så stort och långsiktigt utvecklingsprogram får en stark förankring hos uppdragsgivare och intressenter. Detta framhävs i de danska och finska erfarenheterna av nationella digitala biblioteksprogram. Den övergripande styrningen borde därför ske genom en av regeringen tillsatt styrgrupp. I den skulle förslagsvis ingå åtminstone företrädare för universiteten, Myndigheten för Sveriges nätuniversitet, Vetenskapsrådet, användarrepresentanter i form av engagerade och kunniga forskare och studenter, företrädare för universitets- och folkbiblioteken.

Ansvar för den löpande samordningen av utvecklingsprogrammet bör ligga på en särskild projektgrupp med representanter för KB och högskolebiblioteken. En projektledare bör utses.

Inom KB bör i första hand BIBSAM och LIBRIS utgöra stödfunktioner för programmet. Båda har viktiga roller i utvecklingsprogrammet men BIBSAM har ett mer övergripande utvecklingsansvar eftersom nationell samordning och utveckling är BIBSAM:s huvuduppdrag. LIBRIS har både ett utvecklingsansvar och ett driftsansvar för centrala funktioner inom den nationella biblioteksportalen. BIBSAM har ju också en slags driftsansvar för avtalen vad gäller upphandlade e-resurser. Därutöver kommer dock både utveckling och drift av olika tjänster som görs tillgängliga inom det nationella digitala biblioteket kunna ligga på andra, t. ex. enskilda högskolebibliotek eller kommersiella leverantörer.

De nuvarande LIBRIS ledningsgrupp och BIBSAM-rådet skulle kunna fungera som referensgrupper. Därtill behöver man arbetsgrupper med i huvudsak företrädare för olika bibliotek. Det kan dock säkert vara en fördel med deltagare utanför biblioteken i vissa arbetsgrupper.

Arbetet borde delvis genomföras i form av projekt som ges medel efter utlysningar, men också i form av uppdrag eller att företag med egna medel utvecklar tjänster som kan fogas in i strukturen. Vissa insatser av samordningskaraktär genomförs av instanser inom KB.

Namn

Om man vill markera att det ska skapas något nytt bör man också försöka hitta ett kort och slagkraftigt nytt namn. Tänkbara förslag:

Sveriges nätbibliotek
Det svenska nätbiblioteket
Nätbiblioteket för utbildning och forskning

Ett mer försiktigt alternativ är att behålla inarbetade namn och i stället tala om biblioteksportalen LIBRIS